

نگاره‌های فارسی بر سنگ‌نوشته ادب عربی

«ادبیات تطبیقی»

تأثیر ادبیات فارسی بر ادبیات عربی

دکتر محمد سعید جمال‌الدین

ترجمه و تحقیق:

دکتر قاسم مختاری

دکتر محمود شهبازی

جمال‌الدین، محمدسعید

نگاره‌های فارسی بر سنگ‌نوشته ادب عربی / محمدالسعيد جمال‌الدین؛ ترجمه و تحقیق
قاسم مختاری، محمود شهبازی. - اراک: دانشگاه اراک، ۱۳۸۹

ISBN: 978-964-7320-42-9

۱۹۰ ص.

۱- ادبیات تطبیقی - فارسی و عربی

الف. مختاری، قاسم، مترجم ب. شهبازی، محمود، مترجم ج. عنوان.

۸۰۹

ن ۵۹۵ ج

نام کتاب: نگاره‌های فارسی بر سنگ‌نوشته‌ی ادب عربی

نویسنده: دکتر محمدسعید جمال‌الدین

ترجمه و تحقیق: دکتر قاسم مختاری، دکتر محمود شهبازی

ویراستار علمی و ادبی: دکتر ابراهیم اناری

ناشر: انتشارات دانشگاه اراک

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مؤسسه تحریرخانه اراک

نوبت چاپ: اول - ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۵۰۰

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۳۲۰-۴۲-۹

بها: ۳۵۰۰۰ ریال

مرکز پخش:

کتابیران، میدان انقلاب، خیابان نصرت، خیابان دکتر قریب، نرسیده به خیابان فرصت، پلاک ۱۱،

تلفن ۱۵-۶۶۵۶۶۵۱۰

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه‌ی مترجمان
۷	مقدمه‌ی نویسنده
۹	ادبیات عربی و شاهنامه
۱۱	مقدمه
۴۵	با شاعر برجسته‌ی صوفی ایرانی ابوسعید ابوالخیر
۴۷	شاعر صوفی ابوسعید ابوالخیر
۵۳	تصوف و شعر
۵۵	شاعر صوفی
۶۵	مسأله هویت
۶۷	مبارزان پنهان
۶۷	اصول و مبارزات جنبش‌های صوفیانه در قفقاز
۶۷	نقشبندی
۷۰	تحول در محتوا و آثار
۷۲	شیخ منصور
۷۲	جنبش مریدی
۷۳	امام شامل
۷۵	پیشوایان جهاد از فرقه‌های قادریه
۷۶	جهاد در زمان اتحاد شوروی
۷۷	پس از تجزیه‌ی اتحاد شوروی
۷۷	سفر به سرزمین مریدان

۷۹	 مفاهیم تمدنی دیدگاه خویششن گرای
۷۹	 مشکل هویت
۸۰	 نظریه‌های تکامل یافته‌ی اسلامی
۸۰	 محمد اقبال و نظریه‌ی خویششن گرای
۸۱	 وحدت وجود و انکار خویششن
۸۱	 نشانه‌های فردی خویششن گرای
۸۳	 خویششن گرای امت
۸۳	 در زمینه کاربرد سیاسی
۸۴	 مفهوم اجتماعی
۸۵	 اضافات دیگر
۸۵	 سخن پایانی
۸۷	 پیش‌بینی شاعر
۸۹	 از زبان فارسی در تاجیکستان
۹۰	 توضیح پنهان
۹۵	 درخواست عجیب
۹۶	 بیان و توضیح
۱۰۰	 تحقق پیش‌بینی
۱۰۱	 دیدگاه‌هایی در اندیشه و شعر محمد اقبال
۱۰۳	 پیامبر (ص) در شعر محمد اقبال
۱۰۳	 ۱- محبت
۱۰۵	 ۲- مدح پیامبر
۱۰۸	 ۳- تأسی و الگوپذیری
۱۱۰	 ۴- درس قدرت و استقامت
۱۱۳	 محمد اقبال و دیدگاهش درباره‌ی وحدت وجود
۱۱۳	 مقدمه
۱۱۴	 وحدت وجود: تعریف کلی

۱۱۶	بین اندیشه و واقعیت
۱۱۷	آغاز تحول
۱۲۱	مقاصد فلسفه و شعر
۱۲۵	دو قضیه‌ی اصلی
۱۲۶	«خویش‌ن گرایی»؛ نقض وحدت وجود است
۱۳۰	نقش شعر
۱۳۱	اشکال دیگر
۱۳۵	نو کردن مقاصد
۱۴۳	به سوی مصر محل حکومت فاطمیان
۱۴۵	مقدمه
۱۴۸	۱- ناصر خسرو: آشنایی آغازین
۱۵۲	۲- تحول در زندگی شاعر
۱۵۷	۳- قرائن و شواهد جدلی
۱۵۹	۴- ظلمی آشکار
۱۶۱	۵- تأثیر مبلغان فاطمی
۱۶۳	۶- امور بدیهی و ادامه‌ی آنها
۱۶۵	۷- عقل و شرع
۱۶۶	۸- ناصر خسرو بین فریاد و سکوت
۱۶۸	۹- چه زمانی ناصر خسرو اسماعیلی شد
۱۷۱	غنیمی هلال و ادبیات فارسی
۱۷۳	منظره‌ای از سپیده دم
۱۸۷	منابع مترجمان
۱۸۹	دیگر آثار مؤلف

مقدمه‌ی مترجمان

نویسنده در این کتاب مباحث و مقالاتی را پیش می‌کشد که به نوعی در پیوند با نگرانیها و دغدغه‌های جهان اسلام می‌باشد. از مهمترین مشکلاتی که دنیای اسلام از آن رنج می‌برد، یکی خودباختگی و عدم خودباوری و تحقیر خویش است و دیگری تفرقه و پراکندگی در میان مسلمانان. این دو سر منشأ مشکلات دیگری نیز می‌باشد و به همین علت است که آنها همواره زیر یوغ استعمار بوده، یا اینکه سخت وابسته به ابر قدرتها می‌باشند. مباحث کتاب یا در باب عرفان و تفکر اسلامی است و یا در باب ادبیات تطبیقی. پیوند و ارتباط دو موضوع در این است که هر دو موضوع می‌تواند در حل مشکلات مذکور یاری‌رسان باشد و پژوهش در آنها می‌تواند خدمتی در خور برای جهان اسلام باشد.

ادبیات تطبیقی

ادبیات تطبیقی به دنبال موضوعی است که یک فرهنگ از فرهنگی دیگر برگرفته است و با شرایط تاریخی، جغرافیایی و تمدنی خود، بومی کرده است، یا اثرگذاری و اثرپذیری بین دو ادبیات را بررسی و تحلیل می‌کند. پرداختن به ادبیات تطبیقی به یک ملت کمک می‌کند تا از تعصب ورزیدن به فرهنگ خودی و غرور نابجا دست کشیده، و در عصری که ارتباطات به سرعت رو به پیشرفت است، با ملتهای دیگر به تبادل پردازد و فرهنگ خودی را رونق و شادابی بخشد؛ زیرا تعصب باعث عزلت شده و فرهنگی که در عزلت بماند، به مرور زمان به طرف رکود و جمود سوق پیدا می‌کند.

پرداختن به پژوهشهای تطبیقی، در حالیکه بسیاری از کشورهای اسلامی بار از خودباختگی فرهنگی را بدوش می‌کشند و میراث ادبی و فرهنگی خود را به فراموشی سپرده‌اند، کمک می‌کند که آنان میراثشان را زنده نگه دارند و پی به عظمت و شکوه پیشینه‌ی فرهنگی خود برده و هویت ادبی خویشان را باور کرده و باعث ماندگاری آنها در عرصه جهانی گردند.

دست کشیدن از تعصب و غرور نابجا و روی آوردن به تبادل و گفتگو با سایر ملت‌ها، نزاع و کشمکش را از میان آنها می‌زداید و دوستی و برادری را جایگزین می‌سازد؛ البته اگر جهت‌گیریهای سیاسی بر این گفتگوها غلبه نکند.

از همین جاست که به ضرورت پرداختن به ادبیات تطبیقی در ایران و کشورهای اسلامی پی می‌بریم؛ بنابراین پژوهشگران ایرانی و غربی در این زمینه به نگارش پرداخته‌اند. در ایران بیشتر کارهایی که در این زمینه انجام شده است به مطابقت ادب فارسی و ادب غربی می‌پردازد که از جمله‌ی آنها می‌توان به کتابهای ذیل اشاره کرد: «نقش بر آب» دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، «آندرز» و نیز «سفری در رکاب اندیشه از جامی تا آراگون» هر دو از دکتر حسین هنرمندی، «داستانها و افسانه‌های ایرانی در ادبیات انگلیسی» نوشته‌ی دکتر کوکب صفاری، «مجموعه‌ی نقد و سیاحت» نوشته‌ی دکتر فاطمه سیاح، «از سعدی تا آراگون» نوشته‌ی دکتر جواد حدیدی، «بررسی خشم و هیاهو و شازده احتجاب» نوشته‌ی دکتر صالح حسینی؛ برخی از مقالات جام جهان‌بین، آواها و ایماها و نوشته‌های بی‌سرنوشت؛ نوشته‌ی دکتر محمد علی اسلامی ندوشن، نمایشنامه و قصه‌ی «تاجر ونیزی» نوشته‌ی مجتبی مینوی و «اسطوره‌شناسی ایران و چین باستان» نوشته‌ی «چی‌پی کویاجی».

اما در زمینه‌ی تطبیق ادب فارسی و عربی نیز می‌توان کتابهایی یافت از جمله: «صور خیال در شعر فارسی» نوشته‌ی دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی و «نقش بر آب» و «نقد تطبیقی ادبیات ایران و عرب» از دکتر عبدالحسین زرین‌کوب.

اما در جهان عرب سنگ بنای ادبیات تطبیقی توسط غنیمی هلال نهاده شد، از سال ۱۹۳۸ م که تدریس ادب تطبیقی در مصر آغاز شد و پس از آن در سایر دانشگاه‌های عربی

نیز، واحد ادب تطبیقی پایه‌گذاری شد، و کتابهایی نیز در این زمینه نگاشته شدند که از آن جمله‌اند: «تاریخ علم الادب عند الافرنج و العرب و فکتور هو جوه»^۱ نوشته‌ی روحی خالدي، «الادب المقارن» دکتر غنیمی هلال، «دراسات فی الادب المقارن» بدیع محمد جمعه، «فی الادب المقارن» نوشته‌ی محمد عبدالسلام کفافی و کتاب «المثاقفة و النقد المقارن» نوشته‌ی عزالدین مناصره و کتاب «آفاق الادب المقارن عربیاً و عالمیاً» نوشته‌ی حسام خطیب، «مدارس الادب المقارن» اثر سعید غلوش.

غنیمی هلال با نگارش کتاب «الادب المقارن» در سال ۱۹۵۳ م باب ادبیات تطبیقی را به شکل مدون و نظام‌یافته به روی جهان عرب گشود. در این کتاب با رقه‌هایی از پژوهش‌های او در ادبیات فارسی جلوه‌گر است. وی از جمله پژوهشگرانی بود که پژوهش‌های تطبیقی خویش را به سمت و سوی مقایسه میان ادبیات‌های اسلامی سوق داد.

صوفی‌گرایی منفی

از مشکلاتی که جامعه‌ی اسلامی در مقاطعی از تاریخ از آن رنج می‌برد، گرایش برخی به تصوف منفی بود. در مقاطعی که ظلم و ستم و فقر و فلاکت گسترش پیدا می‌کرد، عده‌ای در مقابل به تصوف و عزلت روی آورده و زمینه را برای افزایش ظلم و ستم بیشتر فراهم می‌کردند و بدین ترتیب فرصتی پیش می‌آمد تا بیگانگان بیشتر از مردم سوء استفاده کنند. برخی از فرقه‌های صوفیه، تعلیمات تصوف را درباره‌ی تزکیه نفس و امساک در استفاده از لذت‌های دنیوی، به تبلیغ عدم مقاومت در برابر زور، شکیبایی و فرمانبرداری عامی خلق در برابر بیگانه مبدل ساختند. و بی‌سبب نبود که برخی سران فنودال ایران و فرمانروایان بیگانه، حامی جدی آن دسته از طریقه‌های درویشی بودند؛ بنابراین برخی از روشنفکران و عالمان، با رواج اینگونه صوفیه‌گری مخالفت می‌کردند. اروپائیان نیز به همین دلیل از صوفیه‌گری تمجید می‌کنند؛ برخی معتقدند که اروپائیان در

۱. تاریخ علم ادبیات در نزد غربیها و عربها و ویکتور هوگو.

این راستا مغرضانه عمل می‌کردند و از آن بعنوان وسیله‌ای برای خوار کردن شرقیها و سلطه‌جویی بر آنها بهره می‌بردند.

اما در مقابل این جریان، جنبشهای متصوفه‌ای بوجود آمدند که در طرز سلوک خویش، اعتراض خود را در برابر احوال نابسامان نشان می‌دادند؛ حتی برخی از آنها تصوف را وسیله‌ای برای ایجاد جنبشهای مخالف با قدرتهای وقت قرار دادند و برای استقرار آنچه در نظر مشایخ آنها، نظم و نظام الهی تلقی می‌شود، نهضت‌های اجتماعی و انقلابی بسیاری به وجود آورده‌اند. از جمله‌ی آنها می‌توان به فرقه‌ی نقشبندیه اشاره داشت که هر چند بیشتر به دنبال زندگی معنوی بود و به اموال دنیوی بهایی نمی‌داد؛ اما این مسلک و طریقت بر اساس زندگی دسته‌جمعی مبتنی بر مشارکت و همبستگی اجتماعی بنا نهاده شده بود، نه بر اساس عزلت و خلوت‌گزینی، و بر همین اساس توانست تأثیرات سیاسی و اجتماعی شگرفی در جامعه‌ی روزگار خویش برجای نهاد.

وحدت وجود

از دیگر مباحثی که نویسنده‌ی کتاب به طرح آن در این کتاب می‌پردازد، مسأله‌ی وحدت وجود است. وحدت وجود که از عقاید و افکار اصلی ابن عربی به شمار می‌رود و بیانگر این است که وجود واقعی همه اشیاء خداست؛ در صورتی که وجود ظاهری شبیحی بیش نیست. رسوخ چنین تفکری در میان فیلسوفان و متفکران باعث شد که آنان معتقد شوند که انسان باید بکوشد تا ذات خویش را خوار گرداند تا به فنای فی الله برسد و قطره‌ای در دریای بیکران شود. بر مبنای این تفکر، انسان برای جاویدان شدن خود در سایه‌ی رضایت الهی تلاش نمی‌کند، این تفکر با گذشت زمان به سایر طبقات جامعه نیز رسوخ پیدا کرد و جنبه‌ی سیاسی و اجتماعی به خود گرفت، جامعه در اثر این تفکر، اراده‌ی خود را ملغی دانسته و ذات خویش را بی‌ارزش شمرد و در مقابل حوادث ساکت و

خاموش شد؛ بدین ترتیب زمینه را برای استعمارگران و زورگویان فراهم نمود. اما در این میان عالمانی پیدا شدند که وحدت وجود را پذیرفتند، فناء فی الله را پذیرفتند؛ اما در عین حال از اراده‌ی انسانی شانه خالی نکردند و به ذات انسانی ارزش بخشیدند و توانستند قدرت جامعه‌ی اسلامی را در برابر استعمارگران بازسازی کنند.

از دیگر مباحث برجسته‌ای که نویسنده‌ی این کتاب بدان پرداخته است و تلاش شایان تقدیری در آن داشت، بحث شاهنامه و نخستین ترجمه‌ی عربی آن در سال ۷۲۱ هجری توسط ابوالفتح بنداری اصفهانی و نیز ترجمه و تکمله‌ای که دکتر عبدالوهاب عزام از شاهنامه داشت، می‌باشد.

با توجه به اینکه ابوالفتح بنداری تنها به ترجمه یک سوم شاهنامه، آن هم ترجمه‌ی منثور، بسنده کرد، به نظر می‌رسد این ترجمه تأثیر شایان ذکر در ادبیات عربی نهاده است؛ البته در عصر حاضر، با توجه به تلاش قابل تقدیر دکتر عبدالوهاب عزام و دیگران شاهنامه جایگاهی مناسب در ادبیات معاصر عربی یافت؛ ولی جا دارد تا شاهنامه بطور کامل به زبان عربی، ترجمه‌ی منظوم گردد تا تشنگی ادبیات عربی را به حماسه‌سرایی سیراب نماید و ادیبان و شاعران معاصر عرب، با این اثر گرانسنگ حماسی، بیش از پیش آشنا شوند.

در پایان یادآور می‌گردد که مترجمان برای هر بار نمودن اثر مواردی را بر کتاب افزودند:

- ۱- مقدمه‌ی مفصلی درباره‌ی موضوعهای کتاب نگاشتند
- ۲- در هنگام ترجمه، به برخی از منابع ادبیات تطبیقی و عرفانی مراجعه شد، که در پایان کتاب آورده شده‌اند.
- ۳- برخی از پانوشتها توسط مترجمان افزوده شد که با علامت [مشخص می‌باشد.

۴- اشعاری که نویسنده از شاعران فارسی زبان برگزیده و به عربی برگردانده است، سعی شد با مراجعه به دواوین شاعران، اصل فارسی آن یافت شده، به همراه عربی آنها آورده شود تا زیبایی اشعار حفظ شود.

ترجمه این اثر می‌تواند مورد استفاده دانشجویان گرامی در ادبیات تطبیقی قرار گیرد و با توجه به اینکه در پاره‌ای از موارد از جمله اشعار، متن عربی نیز در کنار ترجمه آورده شده است، می‌تواند در درس ترجمه نیز مورد استفاده دانشجویان و دانش‌پژوهان قرار گیرد.

در پایان از تمامی بزرگوارانی که ما را در چاپ این کتاب یاری فرمودند، بویژه امور پژوهشی و انتشارات دانشگاه اراک تشکر و قدردانی می‌شود، امید است صاحب‌نظران و استادان ارجمند، با راهنمایی‌ها و ارزشادات عالمانه‌ی خویش، ما را در رفع نواقص این اثر یاری فرمایند.

قاسم مختاری - محمود شهبازی

مقدمه‌ی نویسنده

این کتاب مجموعه‌ای از مقالات در زمینه‌های مختلف فکری و ادبی می‌باشد و به طرح برخی مسائل فکری، مانند مسأله‌ی هویت و خویش‌نگرایی می‌پردازد، که دنیای اسلام در حال حاضر با آن روبرو است، و تلاش می‌کند برخی از نقاط قوت دنیای معاصر اسلام را، که در نظر مردم نقاط ضعف در بنیان امت بوده است، با شناسایی اصول و تاریخ مبارزات آن، مانند گروه‌های مجاهد متصوفه در منطقه‌ی قفقاز و غیره معرفی کند.

خواننده‌ی این کتاب به مطالعه‌ی شخصیت و اشعار دو تن از شاعران فارسی زبان می‌پردازد که شیوه‌های جستجوی حقیقت در نزد هر یک متفاوت است؛ هر یک از این دو درباره‌ی تجربه و نبوغ خویش که با فرهنگ اسلامی و عربی در آمیخته است، سخن می‌گویند و این دو، یکی شاعر صوفی «ابوسعید ابوالخیر» و دیگری فیلسوف و سفرنامه نویس اسماعیلی «ناصر خسرو» می‌باشد.

در زمینه‌ی روابط بین ادبیات فارسی و عربی، که به حق از باشکوه‌ترین و با ارزش‌ترین ادبیاتهای اسلامی به شمار می‌روند، به شاهنامه، حماسه بزرگ ایرانیان و موضع ادبیات قدیم و جدید عربی در مقابل آن پرداخته خواهد شد. سپس خواننده با قسمتی از کارهای نقدی صورت گرفته در زمینه‌ی مقایسه‌ی ادبیات فارسی و عربی به دست پیشگام راستین ادبیات تطبیقی در جهان عربی یعنی دکتر محمد غنیمی هلال آشنا می‌شود.

هر گاه سخن درباره‌ی وحدت فکری و فرهنگی و ارتباط معنوی نوگرایانه‌ی میان ملت‌های مسلمان به میان آید، بی‌درنگ نام مبارز برجسته‌ای این میدان، منادی وحدت در دنیای معاصر اسلام، شاعر و فیلسوف بزرگ، محمد اقبال به ذهن خطور می‌کند که به

کمک شعر فارسی به گسترش اندیشه‌ی اعتقادات خویش پرداخت. قسمت پایانی کتاب نیز به روشهای فکری و شعر این روشنفکر برجسته می‌پردازد.

برخی از این مقالات توسط مؤلف در برخی سمینارها و محافل بین‌المللی در دهه‌ی نود قرن حاضر، در مصر و خارج از مصر ارائه شده و برخی دیگر در مجلات علمی و ادبی مختلف که در جای‌جای سرزمین‌های عربی منتشر می‌شود، به چاپ رسیده است.

با وجود اختلاف زمانی و مکانی در مشارکت مؤلف در سمینارهای مختلف، خواننده می‌تواند به برداشتی مثبت از کتاب دست یابد و نیرو و نشاطی را دریابد که مانند چشمه‌ای سرشار در بیکره‌ی اندیشه‌ی اسلامی، به معنای گسترده و فراگیر آن به ویژه در میان ایرانیان و عربها جریان دارد؛ وجه بسا همین نوآوری و تنوع، سرچشمه‌ی نشاطی است که خداوند آن را فراهم کرد تا اندیشه‌ی اسلامی بتواند تا روزگاران بسیار پابرجا بماند.

تمامی نگاره‌ها که در این کتاب نگاشته می‌شود، حاصل تجربه‌ی طولانی و اندیشه‌ای ژرف در تفکرات فارسی اسلامی و نوآوری اصیل آن می‌باشد. با این امید که گامی در جهت تقویت رویکردهای اصیل به فرهنگ اسلامی باشد و موجب فتح افقهای جدیدی شود که شایسته است اندیشمندان و نوآوران، در آینده به آن بپردازند.

قاهره ۱۵ شوال ۱۴۱۹ هـ

اول فوریه ۱۹۹۹ م

محمد سعید جمال‌الدین